

Тарас Милян

УДК 902 (477.8) «03/04»

**РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ НА ПАМ'ЯТКАХ
КІНЦЯ IV-V ст. н.е.**

**(За матеріалами пам'яток Верхнього Подністер'я
та Західного Побужжя)**

Розглянуто слов'янські елементи на черняхівських поселеннях у регіоні верхів'їв Дністра та Західного Бугу. Предметом дослідження стали багатощарові пам'ятки Черепин, Неслухів, Березець, на яких виявлено характерні для слов'ян форми ліпної кераміки, способи житлобудівництва. На підставі цього підтримано твердження, що слов'яни належали до складу черняхівської культури, відповідно процеси розвитку слов'янства тривали на цих землях і в середині I тис. н.е., чим спростовано тезу про часовий "хіатус" у Центральній і Східній Європі.

Дослідження ранньосередньовічних слов'янських культур та пов'язаних з ними пам'яток сьогодні, незважаючи на коротку історію досліджень, дають обширний матеріал для вивчення тогочасних процесів. Проте залишаються певні етапи існування слов'янських культур, які в силу об'єктивних причин ще потребують детальнішого дослідження. Зокрема, це стосується етапів виокремлення слов'янських культур у ранньому середньовіччі як окремих структур.

Згідно з усталеними твердженнями вчених-славістів, межі локалізації давніх слов'ян охоплюють територію межиріччя між Дніпром та Одрою. У цьому разі зазначимо, що до часу середньовіччя слов'яни не заселяли всієї цієї території одноосібно. Тут можна було виявити і неслов'янські культури. Регіон верхів'їв Дністра та Західного Бугу займає центральне місце у згаданому межиріччі. В силу природних (розгалужена річкова система, сприятливий клімат та ґрунти) та територіальних (пролягання важливих шляхів комунікації) умов упродовж довгого часу регіон дослідження був контактною зоною між різними етносами та культурами, де одну із провідних ролей відігравали слов'яни.

Предметом розгляду статті є археологічні пам'ятки середини I тис. н.е. Це досить важливий для слов'янської історії період. В цей час відбуваються обширні міграційні процеси, виокремлення та формування окремих слов'янських племінних об'єднань, що в подальшому призвели до виникнення самостійних державних утворень.

© Т.Милян, 2002

У письмових джерелах відомості про слов'ян подаються вже починаючи з перших століть нашої ери. Це праці Плінія Старшого, Тацита "Германія", Птолемея "Географія". Писемні згадки належать до I-II ст. н.е., але конкретних відомостей в них, окрім виділення слов'ян як окремої етнічної групи та вказівки приблизного місця проживання, досить мало.¹ Після цих згадок простежується певна відсутність писемних відомостей про слов'янські племена. З'являтися вони починають з VI ст.н.е. у працях переважно візантійських авторів, де слов'яни вже є зрілою, чітко зорганізованою силою, на яку потрібно зважати. Підтвердження цьому можна знайти у працях Йордана "Гетика", Прокопія Кесарійського "Війна з готами" та інших.

Отже, письмовими джерелами опущено період, що охоплює середину I тис.н.е., час викрасталізування слов'янського етнічного масиву із пізньоримських культур та утворення ними власних. При допомозі археологічних досліджень цей пробіл в історії можна доповнити.

Слов'янські археологічні культури VI-VII ст. вже цілковито сформовані, із індивідуальними характеристичними рисами. Для регіону верхів'їв Дністра та Західного Бугу, як відомо, характерними є пам'ятки празько-корчацької культури. Нижня хронологічна межа її датована V ст. Поселення цього часу відомі на Середньому Дністрі – Кодин, Рашків III та ряд інших. У регіоні, що є предметом даного дослідження, суто празько-корчацькі пам'ятки датовані сьогодні VI ст. Проте дослідження останніх десятиліть відкрили низку пізньоримських пам'яток, в основному черняхівського типу, де виділено слов'янські елементи – форми глиняного посуду, тип житлобудівництва.

Дослідження таких пам'яток в регіоні проводили В.Д.Баран та В.М.Цигилик. Загалом, можна стверджувати про існування на території України понад десять пам'яток із комплексами, що містять перехідні риси.² На теренах досліджуваного регіону сьогодні можна вести мову про три такі комплекси. Це, передусім, черняхівське поселення поблизу с. Черепин Пустомитівського району Львівської області, де вперше було виокремлено ранньослов'янські елементи, багат шарове поселення із черняхівським шаром, де зафіксовано таку ж картину є поблизу с. Неслухів Кам'яно-Бузького району Львівської області та черняхівське поселення поблизу с. Березець Городоцького району Львівської області. Розглянемо детальніше слов'янські елементи цих черняхівських поселень.

¹ Див.: Свод древнейших письменных известий о славянах. - М., 1991. - Т.1.

² Баран В.Д. Давні слов'яни. - К.: Альтернативи, 1998. - С. 194-202.

У 1954-1956 рр. в ході археологічних робіт, які проводив В.Д.Баран на поселенні поблизу с.Черепин, у культурному шарі, що відповідав черняхівському часу, було зафіксовано два житла-напівземлянки з печами-кам'янками. Такі житла є характерними для слов'янської пражко-корчацької культури. Об'єкти також датувались фібулою кінця IV-V ст. В загальній нумерації виявлених об'єктів на пам'ятці ці житла отримала номери VIII та XII. Житло VIII відображало напівземлянку чотирикутної форми, орієнтованою зі сходу на захід, стіни, вирізані в материку, мали розміри 5,25 x 4,75 м, заглиблені на 0,8-1,2 м щодо денної поверхні.³

Вхід у житлову споруду був із південної сторони. У північно-західному куті було виявлено руїни печі-кам'янки із зруйнованою верхньою частиною, що була куполоподібною. Челюсті печі розташовані на південно-східному боці (рис. 1, 1). Варто зазначити, що черинь печі, який був підмазаний глиною і сильно обпалений, споруджений на рештках двох попередніх печей. Остання ж, піч-кам'янка, розміщувалась на чорноземному насипі перемішаного із дрібним камінням та обмазкою і піднімалась на 0,3 м над рештками попередніх печей.⁴ Отже, піч в житлі три рази перебудовувалась. Біля неї розчищено два великі горщики, вкопані в долівку житла. Яма, в яку був вкопаний один з горщиків, перерізала залишки старого чериня печі. Конструктивно горщики пов'язані із функціонуванням печі-кам'янки.

Також було зафіксовано виступи вирізані в материку при північній стіні та південно-західному куті, що мали форми трикутників і зливалися із стінами. Вони могли бути лавами-лежанками. Аналогії до цього можна спостерігати на пізніших пам'ятках, зокрема Ріпнів II, Рашків III.⁵ Можна припустити, що житло мало стовпову конструкцію, оскільки було виявлено рештки стовпових ямок біля стінок житла. Крім того, в межах самої напівземлянки відкрито дві внутрішні господарські ями (рис. 1, I). Яма у північно-східному куті житла споруджена одночасно із напівземлянкою, а яма у південній частині дещо віддалена від східної стінки житла.

Заповнення житла становив чорнозем, в якому зафіксовано прошарки попелу та вугликів. В заповненні також виявлено фрагменти кераміки, каміння, різних побутових предметів. Заповнення ям майже не відрізняється від заповнення житла, проте в ямі розміщеній у північно-східному куті зафіксовано великі фрагменти кружального посуду, в той

³ Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. - К., 1961. - С.34.

⁴ Там само. - С.34.

⁵ Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья. - К., 1988. - С.83-120.

час основним видом кераміки в напівземлянці та у другій ямі була ліпний посуд. Ліпна кераміка представлена уламками товстостінного посуду з горбкуватою поверхнею. Слід зауважити, що два великі горщики були вкопані більше ніж до половини у долівку напівземлянки (рис. 2, 1). У розвалі печі віднайдено також головно уламки ліпної кераміки з горбкуватою поверхнею, інколи дещо заглаженою ганчіркою, які за структурою і формою не відрізняються від кераміки із заповнення житла. В печі виявлено і кружальну кераміку. В заповненні житла також знайдено бронзову підвіску у вигляді фігурки лева. Із залізних речей інтерес представляє спинка арбалетної залізної фібули (рис. 2, 3).

Житло XII також було півземлянкою чотирикутної форми, зорієнтованої з північного сходу на північний захід, розмірами стінок близько 3,5 x 5,8 м, заглибленої на 0,8 м відносно денної поверхні (рис. 1, II). Стінки вирізані в материку, вертикальні. В західній частині виявлено внутрішню господарську яму із вирізаними в материку трьома сходинками, яку, ймовірно, перекривали дошками.⁶ Яма була овальної форми, із пологими стінками. Вона була споруджена вже у час існування житла. Свідченням цього є те, що вона перерізала частину нижнього череня печі. В заповненні житла виявлено рештки обмазки із слідами відбитків округлих жердин. У північно-східному куті зафіксовано розвал овальної печі-кам'янки із рештками куполоподібного перекриття. Челюсті печі знаходились із південно-західного боку, черинь був двічі підмазаний глиною. Як і в попередньому випадку, піч була споруджена на насипі, висотою 0,12 м, із дрібного каміння, перемішаного з землею (рис. 1, II).

Заповнення житла аналогічне до вищеописаного. Основний археологічний матеріал – керамічний посуд. У розвалі печі виявлено фрагменти, які належали не менше ніж семи формам начиння⁷. Базові його характеристики цілковито схожі як і в попередньому випадку (рис. 2, 4,5). У житлі виявлено також залізний ніж та якоревидний ключ, скляну намистинку.

Загалом можна підсумувати, що із всіх досліджених напівземлянкових жител на поселенні поблизу с. Черепин, лише житла VIII та XII мали опалювальні пристрої у вигляді печей-кам'янок. Віднайдені в них форми керамічного посуду представлені в переважній більшості фрагментами ліпних посудин, близьких до посуду Празько-Корчацької культури. Типологічно їх можна зіставити із другим та п'ятим типом кераміки, виділених В.Д. Бараном на основі матеріалів Рашкова⁸.

⁶ Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. - С.41.

⁷ Там само. - С.44.

⁸ Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья. - С.11-14.

Другою пам'яткою, де було виявлено риси характерні для пізніших слов'ян є багатошарове поселення із черняхівським шаром поблизу с. Неслухів. Поселення розташоване в ур. Грабарка. У 1983 р. В.Цигиликом розкопом площею 320 м² тут було виявлено одне житло та п'ять господарських ям⁹.

Дослідницький інтерес представляє житло. Це землянка квадратної форми розміром 4,2 x 4,2 м, орієнтована по лінії північ-південь. Заглиблена близько 1,0 м від сучасної поверхні, стінки вирізані в материк, вертикальні і збереглися на висоту 0,4 м. У північно-східному куті зафіксовано рештки глинобитної печі, підковоподібної форми, челюсті знаходились із південного боку (рис. 1, III). Стінки товщиною 0,15 м збереглися до висоти 0,45 м і були випалені до червоного кольору на товщину 5-6 см, із дальшим переходом у жовту глину. Купол печі був зведений з невеликих глиняних хлібців (рис. 2, 7). Вхід до житла був із південної сторони, збереглися вирізані у материк дві сходинки¹⁰. У центрально-західній частині житла виявлено рештки внутрішньої господарської ями, підчотирикутної форми, розміром 2,5 x 2,5 м, заглиблене на 1,85 м від сучасної поверхні дно ями дещо піднімалось у південному напрямі і підходило до двох сходинок, вирізаних у материк.

Головним археологічним матеріалом, що був у заповненні житла та господарської ями, була ліпна та гончарна кераміка, при чому ліпна кераміка становить половину від виявленого. Поверхня нерівна, горбкувата, по котрій іноді спостерігаються сліди незначного загладження.

У розвалі печі виявлено горщик, який мав легковипуклі боки з плавним переломом вище половини висоти, невисокі, слабо розхилені вінця із заокругленими краями та ледь потовщене дно із виступами. Такий тип горщиків характерний для ранньослов'янських пам'яток. У заповненні житла зафіксовано також фрагменти ліпного посуду, що характеризувався такими ж ознаками¹¹. Дослідник пам'ятки фрагменти ліпного посуду відніс як близькі за формою до ранньослов'янського і датував дане житло, на основі певних аналогій, кінцем IV- початком V ст¹².

Подібну пам'ятку досліджував В.Цигилик поблизу с.Березець,

⁹ Цыгылык В., Ивановский В. Поселение у с.Неслухов // Археологические открытия 1983 года. -М., 1985.-С.369-370.

¹⁰ Цигилик В. Звіт про роботу ранньослов'янської новобудовної експедиції за 1983 р. // НА ІА НАНУ.- С. 3-4.

¹¹ Там само.- С. 4-5.

¹² Цыгылык В., Ивановский В. Поселение у с.Неслухов. - С. 369

де у 1981 р. розкопом площею 540 м² було виявлено рештки трьох жител.¹³ Два з них належали до черняхівської культури.

Дослідницький інтерес становить третє житло. Це напівземлянка квадратної форми, із довжиною стінок 3,3 x 3,3 м, орієнтована з північного заходу на південний схід. Заглиблена на 1,0 м відносно сучасної поверхні. В північно-західному кутку житла були рештки вирізаної в материку печі, купол котрої був викладений із добре обпалених "хлібців". Простежено сліди стовпових ямок при південній і північній стінках, що свідчить про стовпову конструкцію.

У заповненні житла виявлено ліпну та кружальну кераміку. Ліпна кераміка по основним характеристиках схожа до керамічного комплексу із Неслухова. На основі цього житло аналогічно датоване кінцем IV – початком V ст.

Отже, що на території верхів'їв Дністра і Західного Бугу існували пам'ятки із ознаками перехідного періоду. Слід зауважити, що найповніше на теперішній час такі пам'ятки більш відомі з території Середнього Дністра. Зокрема, на думку В.Д.Барана, еталонним пам'ятником може слугувати поселення поблизу с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, яке за своєю унікальністю заслуговує на короткий розгляд. На цьому поселенні із 29 відкритих напівземлянок 24 містили печі-кам'янки, а в 5 житлах не було опалювальних споруд¹⁴.

Підквадратне планування жител, повна відсутність у деяких з них стовпових ям, глиняної обмазки та наявність окремих решток обгорілих плах, свідчить про зрубний характер будови жител, що є характерним для ранньослов'янських жител. Хоча зафіксовано і житла з стовповою будовою. В цілому на поселенні поблизу Теремців складається тип напівземлянки, що за будівельними особливостями і особливостями спорудження печей-кам'янок, із дрібного річкового каменю у майбутньому став характерний для ранньослов'янських поселень регіону Дністра.

Керамічний комплекс із поселення представлений ліпною та гончарною керамікою, що в процентному відношенні становить 52,7% ліпного і 47,3% кружального посуду.¹⁵ Як і на попередніх пам'ятках, ліпна кераміка має ознаки, що зближують її як з черняхівським посудом, так і з ранньослов'янським. Схожі аналогії трапляються і на поселеннях

¹³Цыгылык В. Работы Раннеславянской договорной экспедиции // Археологические открытия 1981. - М., 1983. - С. 329.

¹⁴Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья. - С. 69.

¹⁵Баран В.Д. Давні слов'яни. - С. 196.

Рашків III, Кодин. Основною формою тут є горщик, хоча виявлені і ліпні миски, сковорідки. Горщики мають кілька різновидів, проте до класичних празьких ще не досягають.

Зазначимо, що на поселенні чітко прослідковано стратиграфію. Це у поєднанні із характеристикою керамічного комплексу, дає змогу чітко хронологічно прив'язати пам'ятку. Виділено два різночасові періоди існування поселення. Нижня хронологічна межа припадає на кінець III – IV ст., верхня межа - кінець IV – перша половина V ст. важливою хронологічною ознакою другого періоду є наявність печей-кам'янки.

На особливу увагу заслуговує знахідка бронзової трипальчастої фібули, що належить до верхнього хронологічного горизонту. Вона стосується до перехідного типу від двох пластинних до пальчастих. Фібула датована першою половиною V ст.¹⁶

Отже, верхній горизонт поселення в Теремцях відображає етап розвитку слов'янської культури, що є більш пізнішим за черняхівські пам'ятки цього регіону, але раніший від слов'янських ранньосередньовічних комплексів, що мають суто ліпну кераміку.

На основі особливостей житлобудівництва, наявності та співвідношення комплексів гончарного та ліпного посуду, вироблені критерії датування. Вони дають змогу датувати відповідним періодом та виділяти пам'ятки схожі рисами з пам'ятками перехідного періоду.

Підсумовуючи, можна узагальнити описане вище стосовно ранньослов'янських елементів на пам'ятках середини I тис. н. е. досліджуваного регіону. Передусім зазначимо, що така наявність певних слов'янських рис характерна для поселень черняхівської культури, яка, зокрема, у верхів'ях Дністра та Західного Бугу має свої специфічні особливості. Це перевага заглиблених жител, ліпної кераміки, невеликих поселень, що в подальшому було характерно і для празько-корчацької культури.¹⁷

Важливою прикметою черняхівських землянок перехідного часу є наявність у них печей-кам'янок, характерних для басейну Дністра, або глиняних печей, що трапляються в басейні Західного Бугу, в одному з кутів житла, на противагу від ранніх черняхівських напівземлянок, де виявлене відкрите вогнище. В більшості жител присутня внутрішня господарська яма. Таку конструктивну особливість зафіксовано в пізнішому часі на празько-корчацьких поселеннях, зокрема, у Рашкові на Середньому Дністрі.¹⁸

¹⁶ Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья. - С. 74.

¹⁷ Його ж. Черняхівська культура. - К., 1981. - С. 164.

¹⁸ Його ж. Пражская культура ... - С. 107, 108, 117.

Відомі такі речі і на території Польщі, на слов'янських пам'ятках поблизу Кракова.¹⁹

Характерною також є велика кількість ліпної кераміки, для якої характерні заокруглені високо поставлені плечики, випуклі у верхній частині. Така кераміка є в основному на поселеннях із заглибленими житлами.

На основі цього можна стверджувати, що у складі носіїв Черняхівської культури були слов'яни, які у ранні часи її існування не витворили власної індивідуальної культури. На схилі ж Черняхівської культури вони починають проявлятися більш окремішно, що знаходить своє підтвердження в особливостях матеріальної культури.

Згодом складні процеси призводять до утворення самостійних слов'янських культур. Отже, існує постійний безперервний розвиток. Тут треба погодитися із твердженням В.Д.Барана, що із відкриттям перехідних пам'яток V ст. типологічно пов'язаних як з черняхівською культурою, так і з празько-корчацькою, зникає твердження про хронологічний "хіатус" на території Центрально-Східної Європи у I тис.н.е.²⁰ Відповідно територія верхів'їв Дністра і Західного Бугу активно була задіяна у складних етнокультурних процесах.

Mylian Taras

THE EARLY SLAVONIC ELEMENTS ON THE SETTLEMENTS IV-Vth CENTURIES

The article relates of Slavonic elements on the Cherniakhiv settlement in upper of Dnister and West Bug rivers regions. There are some settlements: Cherepyn, Neslukhiv, Berezec. We have some Slavonic characteristics – potters, forms of dwelling.

Key words: Cherniakhiv, Slavonic, Dnister, Cherepyn, Neslukhiv.

Стаття надійшла до редколегії 4.01.2002

Прийнято до друку 18.01.2002

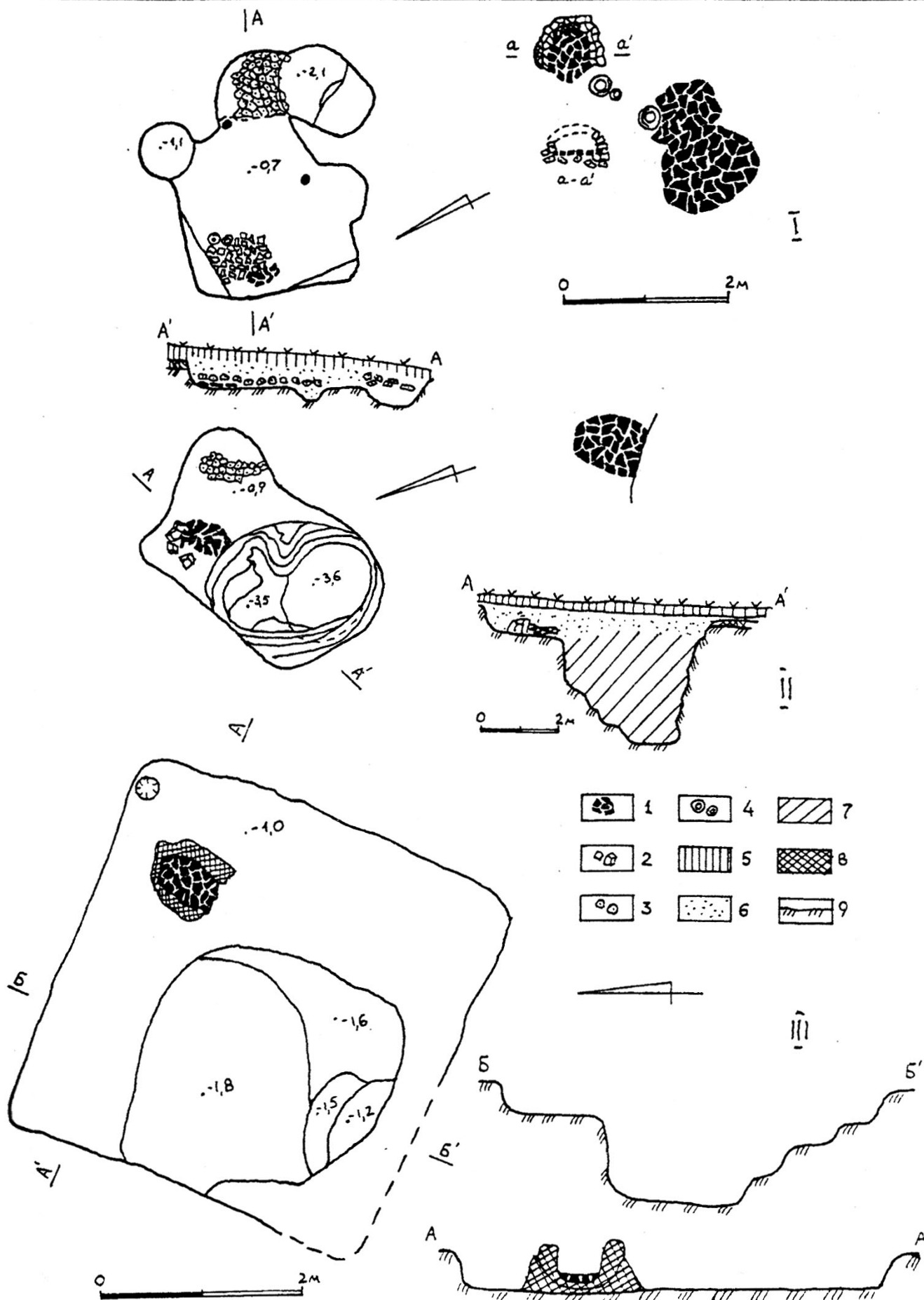

Рис. 1. План і переріз ранньосередньовічних жител із Черепина (I - житло VIII; II - житло XII) та Неслухова (III): 1 - черинь, 2 - каміння, 3 - обмазка, 4 - горщики, 5 - чорнозем, 6 - заповнення житла, 7 - заповнення ями, 8 - глина, 9 - материк.

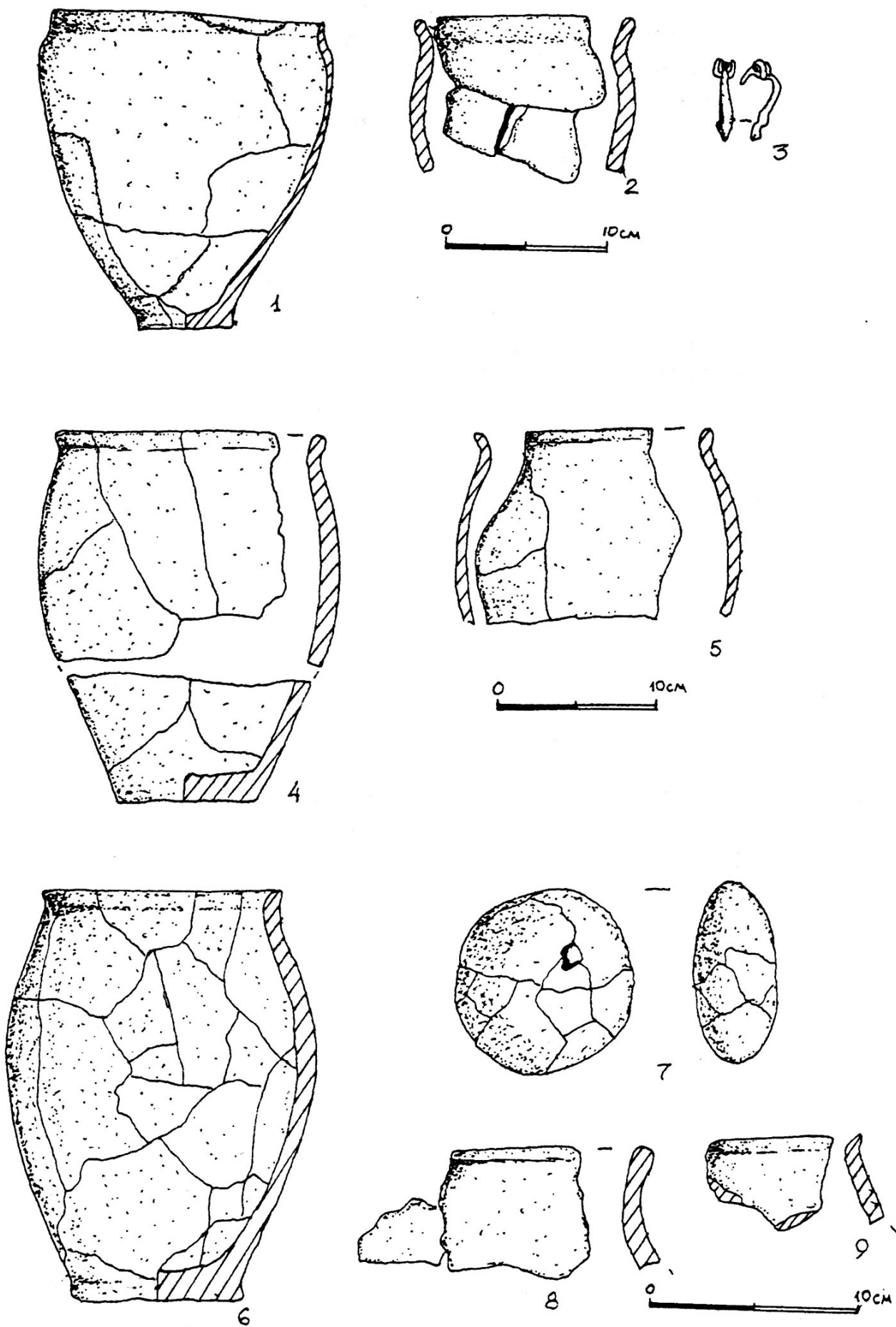

Рис. 2. Кераміка та фібула із поселень Черепин (1,2,3 - житло VIII; 4, 5 - житло XII) та Неслухів (6, 7, 8, 9).